

दिव्यांगांच्या सक्षमीकरणात केंद्र व राज्य शासनाच्या योजनांची भूमिका

जगदीश विठ्ठल डुगले

संशोधक विद्यार्थी

प्रस्तावना:

दिव्यांग व्यक्ती समाजाच्या महत्त्वाच्या घटकांपैकी एक आहेत, आणि त्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक विकास हे एक महत्त्वाचे विषय आहे. दिव्यांग व्यक्तींना असलेली शारीरिक, मानसिक किंवा मानसिक अडचणी त्यांना जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांमध्ये अडथळे निर्माण करतात. यामध्ये शिक्षण, रोजगार, आरोग्य सेवा, आणि सामाजिक क्षेत्र इ. समावेश यांचा समावेश होतो. दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी आणि त्यांना समान संधी मिळवून देण्यासाठी शासकीय योजनांचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. भारत सरकार आणि विविध राज्य सरकारे दिव्यांग व्यक्तींच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी करत आहेत. यामध्ये भत्ते, सहाय्यक उपकरणे, आरोग्य सेवा, रोजगारासंबंधी शासकीय योजना, तसेच शैक्षणिक व कौशल्य विकास कार्यक्रम यांचा समावेश आहे. तथापि, या योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये विविध अडचणी आणि आव्हाने देखील आहेत. योजनांची कार्यक्षमता, त्या प्रत्यक्ष लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचणे, आणि त्यांचे दीर्घकालीन परिणाम यावर सखोल विचार करणे आवश्यक आहे. दिव्यांग व्यक्तींसाठी शासकीय योजनांचा प्रभाव त्यांच्या जीवनमानावर काय आहे, आणि या योजनांच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा कशी केली जाऊ शकते, हे या संशोधन लेखाच्या मुख्य उद्दिष्टांपैकी एक आहे. तसेच, शासकीय योजनांचे दिव्यांग व्यक्तींच्या आर्थिक स्थितीवर, समाजातील स्थानावर, आणि त्यांच्या जीवनशैलीवर काय परिणाम होतो, हे देखील या संशोधन लेखाचा एक महत्त्वपूर्ण विषय आहे.

संशोधन विषयाची उद्दिष्टे:

- दिव्यांग व्यक्तींच्या पार्श्वभूमीचा थोडक्यात आढावा घेणे.
- दिव्यांगांच्या सक्षमीकरणात केंद्र व राज्य शासनाच्या योजनांची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन विषयाची गृहीतके:

- महाराष्ट्र व केंद्र सरकारच्या विविध योजनांच्या माध्यमातून दिव्यांग व्यक्तींच्या सक्षमीकरणात मदत झाली आहे.
- दिव्यांग व्यक्तींचा शासकीय लाभानंतर आर्थिक व सामाजिक दर्जा सुधारला आहे.

संशोधन विषयाची निवड:

दिव्यांग व्यक्तींना समाजात समानतेचे स्थान मिळवून देण्यासाठी शासकीय योजनांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. या योजनांचा अभ्यास केल्याने त्यांच्याशी संबंधित धोरणे, त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणी आणि भविष्यातील सुधारणा यावर सखोल विचार केला जाऊ शकतो. यामुळे दिव्यांग व्यक्तींच्या जीवनमानात योग्य आणि ठोस सुधारणा होईल. याचा सखोल अभ्यास व्हावा म्हणून प्रस्तुत विषयाची संशोधनासाठी निवड करण्यात आली आहे.

संशोधन पद्धती आणि तथ्य संकलन:

प्रस्तुत संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन (Descriptive Research) पद्धतीच्या आधारे दिव्यांगासाठीच्या शासकीय योजना लागू झाल्यानंतर दिव्यांग व्यक्तीच्या आर्थिक सामाजिक स्थितीत काय बदल झाले आहेत. याचे तपशीलवार वर्णन करण्यात आले आहे. नमुना निवड तंत्रातील दुय्यम तथ्य संकलन प्रकारातील साहित्य, संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे यांचा वापर करून माहिती संकलित करण्यात येणार आहे.

दिव्यांग व्यक्तीच्या संदर्भात पार्श्वभूमी: "दिव्यांग" हा शब्द विविध संदर्भामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारे वापरला जातो. याचे मुख्यतः शारीरिक, मानसिक, आणि सामाजिक संदर्भात विविध अर्थ असू शकतात. खाली दिव्यांग या शब्दाच्या वेगवेगळ्या व्याख्या दिल्या आहेत.

शारीरिक अपंगते संदर्भात-दिव्यांग हा शब्द शारीरिक अपंगतेसाठी वापरला जातो. ज्यामध्ये व्यक्तीला शारीरिक कामकाज किंवा हालचालीमध्ये अडचणी येतात. उदाहरणार्थ, चालताना, उभे राहताना, हातांची चांगली हालचाल न करता येणे किंवा शरीराच्या इतर भागांचा अपंग होणे. उदाहरण: "दिव्यांग व्यक्तीला व्हीलचेअरवर फिरणे आवश्यक आहे."

मानसिक अपंगते संदर्भात-दिव्यांग हा शब्द मानसिक अपंगतेसाठी देखील वापरला जातो. मानसिक विकार जसे की ऑटिझम, डायन सिंड्रोम, डिस्लेक्सिया, इत्यादी या घटकांमुळे मानसिकदृष्ट्या दिव्यांग असलेल्या व्यक्तींसाठी "दिव्यांग" शब्द वापरला जातो. उदाहरण- "मानसिक दिव्यांग व्यक्तीला विशेष शैक्षणिक प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे."

सामाजिक समावेश संदर्भात-दिव्यांग हा शब्द समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी होण्यात अडचण येणाऱ्या व्यक्तींसाठी देखील वापरला जातो. यामध्ये शारीरिक, मानसिक किंवा इतर प्रकारच्या अडचणींमुळे दिव्यांग व्यक्ती समाजाच्या सामान्य कार्यप्रणालीत समाविष्ट होण्यासाठी संघर्ष करत असतात. उदाहरण- "सामाजिक दिव्यांग व्यक्तींना विविध सरकारी योजनांद्वारे मदत केली जात आहे."

"संयुक्त राष्ट्रांच्या दिव्यांगजन हक्क संधि नुसार दिव्यांग व्यक्तींच्या अधिकारांचे रक्षण केले जाते." दिव्यांगतेचे प्रकार-शारीरिक विकलांगता (दृष्टिहीनता, श्रवणविकार, इत्यादी), मानसिक विकलांगता (बुद्धीला कमीपणा, विकासात्मक विकार, इत्यादी), न्यूरोलॉजिकल विकलांगता (पार्किन्सन, मणक्याचे विकार, इत्यादी), इतर (पुर्नप्राप्ती विकलांगता, मानसिक आरोग्य विकार, इत्यादी)

दिव्यांग व्यक्तींचा इतिहास

दिव्यांग व्यक्तींचा इतिहास दीर्घ आणि विविधतापूर्ण आहे. इतिहासाच्या प्रारंभिक काळात, दिव्यांग व्यक्तींचे समाजातील स्थान अत्यंत किमान होते. आणि त्यांना अनेक सामाजिक, शारीरिक, आणि मानसिक अडचणींचा सामना करावा लागत असे. त्यांना प्राचीन कालखंडात विशेषाधिकार किंवा संरक्षण मिळत नसे. प्राचीन काळात, दिव्यांग व्यक्तींच्या स्थितीबद्दल विविध संस्कृतीत वेगवेगळ्या विचारधारा होत्या. काही संस्कृतीत दिव्यांग व्यक्तींना देवाचा आशीर्वाद मानला जात होता, तर इतर ठिकाणी त्यांना समाजाच्या हद्दीत ठेवले जात असे. ग्रीक आणि रोमन संस्कृतीमध्ये, दिव्यांग व्यक्तींच्या अस्तित्वावर कधीकधी अवहेलना केली जात असे. भारतात, प्राचीन

हिंदू धर्मग्रंथांमध्ये देखील दिव्यांग व्यक्तींसाठी विशेष नियम आणि कायदे होते, पण समाजातील मुख्य प्रवाहात त्यांना वाईट वागणूक दिली जात होती.

मध्यमकालीन कालखंडात दिव्यांग व्यक्तींच्या परिस्थितीत थोडी सुधारणा झाली, पण त्यांना कायमच दिव्यांग किंवा कमकुवत म्हणून ओळखले जात असे आणि त्यांच्यावर सामाजिक वाईट वागणूक होत होती. औद्योगिक क्रांतीनंतर दिव्यांग व्यक्तींच्या कुटुंबासाठी आणि समाजासाठी काही सुधारणा होऊ लागल्या. यामध्ये दिव्यांग व्यक्तींसाठी नोकऱ्या, शाळांमध्ये प्रवेश, आणि सार्वजनिक सुविधा यांचा समावेश झाला.

२०व्या शतकात, दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांची जागरूकता वाढली, आणि जगभरातील विविध देशांमध्ये दिव्यांग व्यक्तींसाठी कायदे व योजना अस्तित्वात आल्या. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९८१ या वर्षाला "दिव्यांग व्यक्तींचे आंतरराष्ट्रीय वर्ष" म्हणून घोषित केले. आणि त्यानंतर दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांची जागरूकता आणि संरक्षणाचे कायदे जगभर वाढले. भारतात देखील दिव्यांग व्यक्तींसाठी १९९५ मध्ये "दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क कायदा" अस्तित्वात आणला आणि त्यानंतर विविध शासकीय योजना लागू करण्यात आल्या. आजच्या काळात, दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांचे संरक्षण आणि त्यांचे समाजातील स्थान सुनिश्चित करण्यासाठी जगभरात अनेक योजना, कायदे आणि जागरूकता मोहिमा राबविल्या जात आहेत.

दिव्यांगांच्या सक्षमीकरणाला राज्य शासनाच्या योजनांची भूमिका

महाराष्ट्र राज्यात दिव्यांग व्यक्तींसाठी अनेक शासकीय योजना उपलब्ध आहेत, ज्याद्वारे त्यांना सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि अन्य क्षेत्रांमध्ये सहाय्य दिले जाते. खाली काही महत्त्वाच्या योजनांची माहिती दिली आहे:

१. दिव्यांग व्यक्तींसाठी शासकीय सवलती आणि लाभ: वैशिष्ट्यपूर्ण दिव्यांग व्यक्तींसाठी आरोग्य व वैद्यकीय योजना: दिव्यांग व्यक्तींना वेगवेगळ्या उपचारांवर सवलती मिळतात, तसेच कधीकधी मुक्त उपचार देखील दिले जातात. प्रमाणपत्रे व सहाय्यता: दिव्यांग व्यक्तींसाठी प्रमाणपत्र प्राप्त करण्यासाठी विविध उपाययोजना आहेत. तसेच, त्यांना ट्रॅव्हल आणि इतर छूट देण्यात येतात.

२. मुख्यमंत्री दिव्यांग सहाय्यता योजना: दिव्यांग व्यक्तींना शासकीय योजनांद्वारे आर्थिक मदत प्रदान केली जाते. उदाहरणार्थ, ऑर्थोपेडिक उपकरणे, कृत्रिम अंग, तसेच पंढरपूरमध्ये आयुर्वेदिक उपचार केंद्र यांचा लाभ घेतला जाऊ शकतो. पेशन: वृद्ध आणि दिव्यांग व्यक्तींना राज्य सरकारकडून पेशन मिळू शकते.

३. दिव्यांगजनांसाठी शालेय आणि शैक्षणिक योजना: दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी शालेय योजनेत मदत, शालेय पुस्तके, आणि फी सवलत तसेच शाळांत प्रवेशाची सोय केली जाते. दिव्यांग विद्यार्थ्यांना विशेष शिक्षक, चाचणी सवलती (जसे वेळ वाढवणे, ब्रेल लिपीचा वापर इत्यादी) दिल्या जातात.

४. नोकरीसाठी प्रोत्साहन योजना: दिव्यांग व्यक्तींना सरकारी सेवांमध्ये आरक्षित जागांसाठी पदांच्या जाहिराती आणि भर्ती प्रक्रियेत सवलती दिल्या जातात. दिव्यांग व्यक्तींसाठी रोजगार कार्यशाळा: रोजगाराच्या संधी मिळवण्यासाठी विविध कार्यशाळा व ट्रेनिंग प्रोग्राम आयोजित केले जातात.

५. **मुलभूत सुविधा योजना:** सार्वजनिक ठिकाणी दिव्यांग व्यक्तींना प्रवेश सुलभ होण्यासाठी रॅम्प, लिफ्ट्स आणि इतर योग्य सुविधा पुरविण्यात येतात. दिव्यांग व्यक्तींसाठी विशेष वाहनांची सुविधा पुरविली जाते
६. **दिव्यांग व्यक्तीसाठी सामाजिक सुरक्षा योजना:** दिव्यांग व्यक्तींना विविध सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ मिळतो, जसे की अन्न सुरक्षा योजना, शिधापत्रिका योजना, आणि विविध आरोग्य व भत्ते.
७. **राष्ट्रीय दिव्यांग योजना:** दिव्यांग व्यक्तींसाठी अनेक राष्ट्रीय योजनांमध्ये महाराष्ट्र राज्य देखील सक्रिय सहभाग घेतो, जसे "समाज कल्याण योजना", "विकलांगता निवारण योजना" इत्यादी.
- याव्यतिरिक्त, महाराष्ट्र सरकार दिव्यांग व्यक्तींसाठी वेळोवेळी विविध कार्यक्रमां आणि प्रकल्प राबवते, जसे की शालेय प्रवेश, रोजगार व सामाजिक समावेश यामध्ये सुधारणा करणे.

केंद्र सरकारच्या दिव्यांग व्यक्तींसाठीच्या प्रमुख योजनांची सविस्तर माहिती

१. **नॅशनल पॉलिसी फॉर पर्सन्स विथ डिसेबिलिटी:** केंद्र सरकारने दिव्यांग व्यक्तींच्या कल्याणासाठी एक राष्ट्रीय धोरण तयार केले आहे. या धोरणाच्या अंतर्गत दिव्यांग व्यक्तींच्या अधिकारांचे रक्षण, समावेश आणि सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करण्यासाठी विविध योजना राबविण्यात येतात. या धोरणात दिव्यांग व्यक्तींना शिक्षा, रोजगार, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा आणि जीवनमान सुधारण्यावर भर देण्यात आले आहे.
२. **सर्वशिक्षा अभियान:** विकलांग विद्यार्थ्यांसाठी विशेष शिक्षण योजना: केंद्र सरकारने दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी शाळांमध्ये प्रवेशाची सोय केली आहे. त्यांना विशेष शिक्षक, समायोजन, पुस्तके आणि शालेय फिसच्या सवलती दिल्या जातात. शिक्षणाच्या सुलभतेसाठी दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी विशेष मदतीची योजना आहे.
३. **पॅशन स्कीम या विकलांग पॅशन योजना:** दिव्यांग व्यक्तींना केंद्र सरकारकडून आर्थिक सहाय्य म्हणून पॅशन प्रदान केली जाते. या योजनेअंतर्गत ८० % किंवा त्यापेक्षा जास्त दिव्यांग असलेल्या व्यक्तींना आर्थिक मदत दिली जाते.
४. **विकलांगता प्रमाणपत्र:** दिव्यांग व्यक्तींसाठी प्रमाणपत्र मिळवण्यासाठी केंद्र सरकारने एक केंद्रीकृत प्रणाली तयार केली आहे. "पर्सन्स विथ डिसेबिलिटी सर्टिफिकेट" अर्ज करणाऱ्यांना त्यांचे शारीरिक आणि मानसिक स्थितीचे परीक्षण करण्यासाठी रुग्णालयांमध्ये परीक्षण केंद्र तयार केले आहेत. प्रमाणपत्र प्राप्त केल्यावर दिव्यांग व्यक्ती सरकारी योजनांमध्ये सवलतीचा लाभ घेऊ शकतात.
५. **दिव्यांगता अधिकार कायदा:** २०१६ मध्ये दिव्यांगता अधिकार कायदा लागू करण्यात आला, ज्याच्या अंतर्गत दिव्यांग व्यक्तींसाठी विविध अधिकार आणि सहकार्यांचे उल्लंघन थांबविणे, रोजगाराची संधी, आरोग्य सुविधा, शालेय प्रवेश, इत्यादी हक्क सुनिश्चित केले आहेत. नोकरीतील आरक्षण: दिव्यांग व्यक्तींसाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकरीमध्ये 4% आरक्षण दिले जाते. संवेदनशीलतेचे प्रशिक्षण: कायदानुसार सार्वजनिक ठिकाणी कर्मचार्यांसाठी दिव्यांग व्यक्तींशी संबंधित संवेदनशीलतेचे प्रशिक्षण देण्यात येते.
६. **मुख्यमंत्री दिव्यांग योजना:** केंद्र सरकारच्या विविध योजनांचे राज्य सरकारांच्या माध्यमातून कार्यान्वयन केले जाते. यामध्ये दिव्यांग व्यक्तींना रोजगार, सरकारी सहाय्य, आरोग्य सेवा, सामाजिक समावेश आणि सुलभ वाहतूक यामध्ये मदत मिळवता येते.

७. **अटल बिमित व्यावसायिक योजना:** दिव्यांग व्यक्तींना स्वयंरोजगार मिळवून देण्यासाठी केंद्र सरकारने "अटल बिमित व्यावसायिक योजने" सुरु केली आहे. यामध्ये दिव्यांग व्यक्तींना व्यवसाय सुरु करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते.

८. **राष्ट्रीय पुनर्वसन संस्था:** या संस्थेचे उद्दिष्ट दिव्यांग व्यक्तींच्या पुनर्वसनासाठी कार्य करणाऱ्या संस्थांना सहाय्य देणे आहे. तसेच, दिव्यांग व्यक्तींच्या सामाजिक व आर्थिक पुनर्वसनासाठी शासकीय व सामाजिक संस्थांमध्ये समन्वय साधला जातो.

९. **राष्ट्रीय दिव्यांग निधी योजना:** दिव्यांग व्यक्तींच्या कल्याणासाठी निधीची स्थापना केली आहे, ज्याचा उपयोग दिव्यांग व्यक्तींच्या उपचार, शारीरिक सहाय्यक उपकरणे, प्रशिक्षण, आणि त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी केला जातो. हे फंड दिव्यांग व्यक्तींना शासकीय उपक्रम आणि सामाजिक सुरक्षा योजनांतर्गत सहाय्य पुरवते.

१०. **उपकरण व सहाय्यक साधने:** दिव्यांग व्यक्तींना आवश्यक असलेल्या उपकरणांसाठी केंद्रीय आणि राज्य सरकार आर्थिक सहाय्य प्रदान करतात. केंद्र सरकार दिव्यांग व्यक्तींना व्हीलचेअर, कानाच्या यंत्रे, कृत्रिम अंग, वॉर्किंग स्टिक्स आणि अन्य सहाय्यक उपकरणे वितरित करते.

११. **राष्ट्रीय दिव्यांग क्रीडा योजना:** दिव्यांग व्यक्तींना क्रीडा क्षेत्रात प्रोत्साहन देण्यासाठी केंद्र सरकार विविध क्रीडा कार्यक्रम आयोजित करते. यामध्ये अंतरराष्ट्रीय स्तरावर दिव्यांग क्रीडा स्पर्धांचे आयोजन, प्रशिक्षण आणि प्रोत्साहन दिले जाते.

१२. **महिला दिव्यांग योजना:** महिला दिव्यांग व्यक्तींना विशेष मदतीसाठी केंद्र सरकार विविध योजना तयार करते. यामध्ये शालेय प्रवेश, आरोग्य सुविधा, आर्थिक सहाय्य आणि स्वयंरोजगार योजनेचा समावेश आहे.

१३. **सार्वजनिक वाहतूक सुलभता:** दिव्यांग व्यक्तींसाठी सार्वजनिक वाहतूक अधिक सुलभ करण्यासाठी सरकारने उपाययोजना केल्या आहेत, जसे की विशेष बस, रेल्वे आणि विमानांमध्ये आरक्षण, आणि दिव्यांग व्यक्तींना मदतीची सेवा. केंद्र सरकारच्या या योजनांद्वारे दिव्यांग व्यक्तींचे सक्षमीकरण आणि त्यांचा सामाजिक समावेश वाढवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

निष्कर्ष:

केंद्र आणि राज्य सरकारांनी विविध योजनांद्वारे दिव्यांग व्यक्तींना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये शालेय शिक्षण, उच्च शिक्षण, आणि कौशल्यविकसन केंद्रे समाविष्ट आहेत. यामुळे दिव्यांग व्यक्तींच्या आत्मनिर्भरतेस चालना मिळाली आहे. सरकार दिव्यांग व्यक्तींना आर्थिक सहाय्य, पेंशन योजना, शिष्यवृत्ती, आणि स्वयंपूर्णता योजना देऊन त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण करत आहे. विविध योजनांद्वारे दिव्यांग व्यक्तींसाठी विशेष कर्ज, अनुदान, आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध केल्या जातात. दिव्यांग व्यक्तींना मोबिलिटी साधन (व्हीलचेअर, कॅन, कृत्रिम अंग इ.) तसेच इतर सहाय्यक उपकरणे दिली जात आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक स्थितीत सुधारणा होऊन, त्यांना स्वतंत्र जीवन जगता येते. केंद्र आणि राज्य सरकार दिव्यांग व्यक्तींसाठी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करतात. सरकारी सेवांमध्ये दिव्यांग व्यक्तींसाठी आरक्षण, खास रोजगार प्रशिक्षण आणि स्वयंरोजगार योजनांचा समावेश आहे. यामुळे दिव्यांग व्यक्ती कामकाजी जीवनात सामील

होऊ शकतात.केंद्र आणि राज्य सरकार दिव्यांग व्यक्तींबद्दल समाजात जागरूकता निर्माण करण्यासाठी विविध मोहिम राबवितात. यामध्ये त्यांच्या हक्कांबद्दल माहिती देणे, कायद्यांचा प्रचार करणे आणि सामाजिक समावेश वाढविणे यांचा समावेश आहे.दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी सरकारने विविध कायदे लागू केले आहेत, जसे की "दिव्यांग व्यक्तींसाठी अधिकार कायदा, २०१६". यामुळे दिव्यांग व्यक्तींना शारीरिक, मानसिक, आणि सामाजिक सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने आवश्यक मदत आणि समर्थन मिळत आहे.केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या योजनांनी दिव्यांग व्यक्तींच्या सक्षमीकरणासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. आर्थिक मदतीपासून ते रोजगार, शैक्षणिक आणि सामाजिक समावेशाच्या क्षेत्रातील योगदानाने दिव्यांग व्यक्तींना एक सशक्त आणि स्वतंत्र जीवन जगण्यास मदत केली आहे. तथापि, या योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये अजून सुधारणा होणे आवश्यक आहे, विशेषतः ग्रामीण भागातील दिव्यांग व्यक्तींसाठी सुविधांची वाढ आणि योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी.

संदर्भ सूची:

- नंदिनी चव्हाण (२००६) "मुलांच्या दिव्यांगतेविषयी", ज्ञान प्रबोधन, पुणे
- डॉ. संदीप जोशी (२०११) "दिव्यांगता: एक सामाजिक दृष्टिकोन", महाराष्ट्र समाजकारणीप्रकाशन, मुंबई
- रेखा देशमुख(२०१५) "दिव्यांग व्यक्तींचे अधिकार", सन्मान प्रकाशन, पुणे
- सुषमा जोशी (२०१९) शारीरिक अडचणी आणि मानसिक शक्ती, आत्मविश्वास प्रकाशन,मुंबई
- राणे के (२०२०) "दिव्यांगतेचे व्यावहारिक मार्गदर्शन", शिक्षण वर्धिनी, पुणे
- सुमित्रानंदन पंत (१९३६) "नादान",राजकमल प्रकाशन,दिल्ली
- नितीन वाघमारे (२०१८) "दिव्यांग जीवन "राजहंस प्रकाशन,मुंबई
- शं. ना. नवरे (१९८६) "द ब्लू फायर" - राजहंस प्रकाशन,मुंबई
- व. पु. काळे (१९७०) "व्हिलचेर",राजहंस प्रकाशन,मुंबई
- कुलकर्णी बी.डी,ढमढेरे एस.व्ही (२००७) अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धती,डायमंड पब्लिकेशन,पुणे
- बोधनकर सुधीर,अलोणी विवेक,कुलकर्णी मृणाल (२०११) सामाजिक संशोधन पद्धती,श्री साईनाथप्रकाशन,नागपूर
- आगलावे प्रदिप (२००१) सामाजिक संशोधन पद्धती,शास्त्र व तंत्रे,श्री साईनाथ प्रकाशन,नागपूर
- कऱ्हाडे बी.एम (२०२३) शास्त्रीय संशोधन पद्धती,पिंपळापुरे बुक पब्लिकेशन,नागपूर१४.वाटचाल, सामाजिक न्यायाच्या दिशेने (२००५) सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन संचनालय
- अपंग व्यक्ती (समान संधी,हक्काचे संरक्षण आणि संपूर्ण सहभाग)अधिनियम १९९५
- महाराष्ट्र शासन अपंग कल्याण कृती आराखडा (२०११) अपंग कल्याण आयुक्तालय,पुणे